

دانشگاه پیام نور

طرح بهسازی روستایی

(رشته مهندسی مدیریت و آبادانی روستا)

دکتر سید رامین غفاری

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست

یازده

مقدمه

۱	فصل اوّل - نگرشی کلی بر روستا و مناطق روستایی
۱	۱-۱ روستا و تحول تاریخی مفهوم آن
۳	۱-۲ وضع طبیعی سکونتگاه‌های روستایی
۵	۱-۳ عدم تعادل در جمعیت روستایی و مسئله مهاجرت
۱۰	۱-۴ اهمیت و جایگاه روستا در فرایند توسعه ملی
۱۱	۱-۵ اولویت توسعه ناحیه‌ای بر توسعه نقطه‌ای روستا
۱۴	۱-۶ اهم مشکلات روستایی در فرایند دستیابی به توسعه
۲۱	فصل دوم- برنامه‌ریزی توسعه روستایی و شیوه‌های مختلف آن
۲۲	۲-۱ توسعه و توسعه‌ی روستایی (تعاریف و مفاهیم)
۲۶	۲-۲ توسعه درون‌زا در جوامع روستایی
۲۹	۲-۳ توسعه‌ی کالبدی سکونتگاه‌های روستایی و رویکردهای رایج در آن
۲۹	۲-۴ ادغام، تجمیع و سامان‌دهی روستاهای پراکنده و کوچک
۳۱	۲-۵ طرح‌های بهسازی (هادی) سکونتگاه‌های روستایی
۳۴	۲-۶ اهداف بهسازی روستایی
۳۵	۲-۷ اجزا و عناصر کالبدی مورد اهتمام در طرح بهسازی (هادی) روستا

۳۶	۸-۲ اولویت بخش کشاورزی در بهسازی روستایی
۳۸	۹-۲ توجه دستگاه‌های اجرایی در امر برنامه‌ریزی توسعه روستایی
۴۱	۱۰-۲ نگرش سیستمی و ضرورت آن در برنامه‌ریزی توسعه روستایی
۴۶	۱۱-۲ هماهنگی توزیع اعتبارات عمران روستایی با نیازهای روستائیان
۵۷	۱۲-۲ بهسازی روستایی و چالش‌های فراروی آن
۵۸	۱۳-۲ زمین در عمران روستایی
۵۹	۱۴-۲ کاربری زمین، ثرم‌ها و استانداردهای ارائه خدمات در عمران روستایی
۵۹	۱-۱۴-۲ کاربری زمین در وضع موجود و چگونگی محاسبه سطوح و سرانه‌ها
۶۲	۲-۱۴-۲ محدودیت‌ها و امکانات فرارو در توسعه کالبدی و کاربری زمین
۶۳	۱۵-۲ عوامل مؤثر در تهیه طرح توسعه، مکان‌یابی و انتخاب کاربری اراضی
۶۴	۱۶-۲ مبانی و معیارهای عمومی در مکان‌یابی مطلوب و انتخاب هر کاربری
۶۵	۱۷-۲ مبانی و معیارهای اختصاصی در مکان‌یابی مطلوب و انتخاب هر کاربری
۶۸	۱۸-۲ کاربری زمین در طرح پیشنهادی و چگونگی محاسبه سطوح و سرانه‌ها
۷۴	۱۹-۲ تغییر کاربری اراضی در طرح بهسازی مصوب
۷۴	۱-۱۹-۲ نقش مردم
۷۷	۲-۱۹-۲ نقش مشاوران (برنامه‌ریزان و طراحان)
۷۹	۳-۱۹-۲ نقش مسئولان (سازمان‌ها و ادارات دولتی)
۸۱	۲۰-۲ پیامدهای تغییر مکرر کاربری اراضی در طرح‌های بهسازی مصوب
۸۲	۲۱-۲ راهکارهای کاهش یا پیشگیری از تغییرات متوالی و تثبیت کاربری‌ها
۸۴	۲۲-۲ بورس‌بازی زمین در عمران روستایی
۸۷	فصل سوم- مشارکت و همیاری مردم در عمران و بهسازی روستا
۸۸	۱-۳ تفسیر مشارکت
۸۹	۱-۱-۳ مشارکت به‌منزله وسیله
۸۹	۲-۱-۳ مشارکت به‌منزله هدف
۹۰	۳-۲ جوانب مثبت و منفی مشارکت
۹۰	۲-۳-۱ استدلال‌های بیان‌شده در تأیید مشارکت
۹۱	۳-۲-۲ استدلال‌های بیان‌شده در رد مشارکت
۹۷	۳-۳ اصول کلی حاکم بر تعاون و مشارکت سنتی روستائیان در انجام امور و فعالیت‌های توسعه

فصل چهارم- ارتباط طرح بهسازی روستا با برنامه‌ریزی آمایش سرزمین و سامان‌دهی نظام فضایی

- ۱۰۳ سکونتگاه‌های روستایی
- ۱۰۳ ۴-۱ آمایش سرزمین و ارتباط آن با طرح بهسازی
- ۱۰۶ ۴-۲ تعاریف و اصطلاحات
- ۱۰۶ ۴-۲-۱ تعریف یک منظومه روستایی
- ۱۰۶ ۴-۲-۲ تعریف یک مجموعه روستایی
- ۱۰۷ ۴-۲-۳ تعریف یک حوزه روستایی

فصل پنجم- اقدامات اجرایی طرح بهسازی و محوطه‌سازی

- ۱۱۳ ۵-۱ کلیات
- ۱۱۴ ۵-۲ طراحی و توسعه و تعریض شبکه معابر روستایی
- ۱۱۸ ۵-۲-۱ معابر روستایی (تعریف و طبقه‌بندی)
- ۱۱۸ ۵-۲-۲ شیب معابر و جهت دفع آب‌های سطحی
- ۱۱۹ ۵-۲-۳ توسعه، تعریض و طراحی شبکه معابر روستایی
- ۱۲۱ ۵-۳ پیاده‌روسازی
- ۱۲۹ ۵-۴ آماده‌سازی بستر و زیرسازی آن
- ۱۳۰ ۵-۴-۱ زیرسازی با شفته آهکی
- ۱۳۰ ۵-۴-۲ زیرسازی با مخلوط رودخانه‌ای
- ۱۳۰ ۵-۴-۳ زیرسازی با بلوک‌کاز
- ۱۳۱ ۵-۵ روسازی پیاده‌رو
- ۱۳۱ ۵-۵-۱ آسفالت
- ۱۳۱ ۵-۵-۲ فرش‌های موزائیکی یا سیمانی (آجرهای موزائیکی و سیمانی)
- ۱۳۱ ۵-۵-۳ بتن درجا
- ۱۳۲ ۵-۶ خیابان‌سازی
- ۱۳۲ ۵-۶-۱ میخ‌کوبی مسیر
- ۱۳۲ ۵-۶-۲ برداشت خاکی نباتی
- ۱۳۲ ۵-۶-۳ آماده‌کردن بستر خیابان

۱۳۳	۴-۶-۵ روسازی خیابان
۱۳۳	۵-۶-۴-۱ قشر زیر اساس
۱۳۵	۵-۶-۴-۲ قشر اساس
۱۳۸	۵-۶-۵ آسفالت
۱۴۲	۵-۶-۶ جدول گذاری و آب‌رو سازی
۱۴۲	۵-۶-۶-۱ کلیات
۱۴۲	۵-۶-۶-۲ مصالح
۱۴۳	۵-۶-۶-۳ روش اجرا
۱۴۴	۷-۵ فضای سبز
۱۴۵	۵-۷-۱ آماده‌کردن محل فضای سبز (چمن‌کاری)

فصل ششم- مسکن روستایی و مبانی ضروری در بازسازی آن

۱۴۹	۶-۱ مسکن روستایی (تعاریف و مفاهیم)
۱۵۱	۶-۲ مسائل و مشکلات مسکن روستایی
۱۵۱	۶-۲-۱ مشکلات اجتماعی
۱۵۲	۶-۲-۲ مشکلات اقتصادی
۱۵۲	۶-۲-۳ مشکلات فرهنگی
۱۵۲	۶-۲-۴ طراحی معماری
۱۵۲	۶-۳ مسکن روستایی (تراکم و سرانه)
۱۵۳	۶-۴ معیارهای ضروری در تعیین سطح و سرانه مسکن روستایی
۱۵۵	۶-۵ کیفیت و معماری مسکن روستایی
۱۵۶	۶-۶ واحدهای دامی و بازسازی آن

فصل هفتم- فروشگاه‌های تعاونی روستایی - کشاورزی

۱۶۱	۷-۱ شرکت‌های تعاونی روستایی (مکان‌یابی بهینه و سرانه پیشنهادی در طرح بهسازی)
۱۶۳	۷-۲ مراحل و روند کار تشکیل و احداث
۱۶۴	۷-۳ موضوع و حدود وظایف و اختیارات شرکت‌های تعاونی روستایی
۱۶۶	۷-۴ ارکان شرکت
۱۷۷	۷-۵ ادغام، انحلال، تصفیه

۱۸۱	فصل هشتم - برق‌رسانی به روستاها
۱۸۱	۸-۱ برق‌رسانی روستایی و گزینه‌های توسعه
۱۸۳	۸-۲ اهداف و منافع برق‌رسانی به روستاها
۱۸۴	۸-۳ تولید برق
۱۸۵	۸-۴ نحوه تأمین و توزیع برق
۱۸۷	۸-۵ عوامل مؤثر در اولویت‌بندی توزیع برق روستایی در کشور
۱۹۱	منابع و مآخذ

مقدمه

توجه به روستا و برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ابعاد گوناگون اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، کالبدی و... از جمله ارکان اساسی دستیابی به توسعه پایدار، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه و جهان سومی است که رشد نامتوازن حاکم بر ساختار و سازمان فضای ملی آن‌ها، کورهای توسعه و کاوهای عقب‌ماندگی را باعث شده‌است.

بر این مبنا، با عنایت به این‌که نقاط و پهنه‌های روستایی کشور، مأمن و مسکن حدود دو پنجم از جمعیت تولیدکننده می‌باشند، بیش از ۹۰ درصد اراضی کشاورزی + ۸۰ درصد از منابع آبی کشور را در خود جای داده‌اند، استقرار آن‌ها در حاشیه‌ی مرزهای سیاسی و مناطق صعب‌العبور کوهستانی ضامن تأمین و حفظ امنیت ملی می‌باشد و نیز مهم‌ترین اجتماعات انسانی موجود در حفظ سنن و فرهنگ اصیل بومی محسوب می‌گردند، (حسینی‌ابری، ۱۳۸۲: ۹۸) نمی‌توان از جایگاه روستا در نظام برنامه‌ریزی ملی غافل ماند.

با این حال بررسی روند تحولات جمعیتی کشور، در ادوار گذشته، متأسفانه حکایت از روند تدریجی تنزل جمعیت تولیدکننده‌ی روستایی در مقابل افزایش نامتعادل و نامتوازن جمعیت عمدتاً مصرف‌کننده شهری دارد. به‌گونه‌ای که نسبت جمعیت روستایی به جمعیت شهری کشور از ۶۸/۶ درصد موجود در سال ۱۳۳۵ به ۳۱/۶ درصد در سال ۱۳۸۵ کاهش یافته است.

امری که نتیجه عوامل گوناگون بوده و با گریز دانش، سرمایه و نیروی جوان از روستا، ضمن برهم زدن ساختار اقتصادی- اجتماعی نقاط و عرصه‌های روستایی، در جوامع شهری میزبان نیز بازخوردهای نامبارک خود را در ابعاد و زمینه‌های مختلف از جمله در ایجاد حاشیه‌نشینی، گسترش مشاغل غیررسمی، افزایش بزهکاری‌های اجتماعی، معضلات فرهنگی و... موجب شده‌است.

افزایش ضریب ماندگاری جمعیت در روستا با نیل به توسعه پایدار روستایی ازسویی و رفع ریشه‌ای بسیاری از مسائل و معضلات جوامع شهری ممالک در حال توسعه‌ای چون کشورمان، از سوی دیگر، مستلزم اعمال رویکردی جامع در پاسخ به نارسایی‌های موجود در نقاط، پهنه‌ها و اجتماعات روستایی است.

در این میان هرچند که بهسازی ساختار فیزیکی روستا، تنها مقصد و مقصود نهایی برنامه‌ریزی توسعه روستایی محسوب نمی‌گردد اما در شرایطی که بسیاری از نقاط روستایی ما با نابسامانی‌های کالبدی بسیاری، همچون؛ فرسودگی و ناپایداری شدیدکالبد، تخریب بافت‌های باارزش تاریخی و فرهنگی، فقدان شبکه ارتباطی مناسب و متناسب با ورود تکنولوژی‌های حمل‌ونقل، فقدان نظام هدایت، ترویج، کنترل و نظارت در احداث بنا، گسیختگی و بی‌نظمی در ساخت و سازهای رایج در اثر ضعف بنیه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نیروی انسانی، فقدان الگوهای مناسب مسکن در تناسب با ارزش‌های معماری بومی، فقدان الگوهای مناسب مسکن در مصرف پهنه مواد، منابع (انرژی و مصالح) و.... مواجهند، رویکرد مذکور جایگاه و اهمیت خاصی در پایداری توسعه روستا داشته، و اصولاً نمود آن محسوب می‌گردد، چنانکه ناپایداری و نابسامانی ساختار کالبدی روستا، ناپایداری توسعه روستایی را به دنبال داشته و در حقیقت ناکامی دیگر برنامه‌های غیرکالبدی روستا را نیز موجب می‌گردد.

بنابراین طرح بهسازی سکونتگاه‌های روستایی ضمن تلاش در اصلاح و بهبود وضعیت کالبدی روستا، زمینه مناسبی برای ارتقای دیگر وجوه حیات روستایی را نیز مهیا می‌کند.

لذا نخستین گام در نیل به پایداری و بهسازی روستا، به عنوان مبنایی در نیل به توسعه متوازن و همه جانبه، مستلزم تبیین ویژگی‌های اصلی یک ساختار پایدار به شرح زیر است:

ساختاری که در طرح و ایجاد آن ارزش محیط زیست درک و حفظ شده باشد.

ساختاری که اساس اهداف طرح و ایجاد آن ارزش‌های انسانی باشد.

ساختاری که در طرح و ایجاد آن نیازهای محیطی نسل‌های آتی در نظر گرفته شود.

ساختاری که ریشه‌کنی فقر امکانات و خدمات را شتاب بخشد.

ساختاری که مشارکت روستاییان در طراحی و شکل‌گیری آن قابل مشاهده باشد.

ساختاری که در طرح و ایجاد آن فرهنگ و سنن محلی پاسداری شده باشد.

ساختاری که آرامش را به ارمغان آورد.

بر این اساس نگارنده می‌کوشد تا در کتاب پیش رو با عنایت به سرفصل مصوب و رویکردی نظام‌وار ضمن تعریف روستا و بیان کلیاتی از ویژگی‌های ساختاری- کارکردی حاکم بر مناطق روستایی و نیز مسائل و مشکلات مبتلا به نقاط و حوزه‌های روستایی کشور، مبادرت به تبیین رویکردهای غالب در توسعه روستایی به‌طور عام و توسعه روستایی در ایران به‌گونه‌ای خاص نماید، علاوه بر این نگاهی بر نوع و نحوه توزیع اعتبارات عمرانی در مناطق روستایی کشور و تشریح جایگاه روستا در نظام سامان‌دهی فضایی سکونتگاه‌های روستایی و آمایش سرزمین از دیگر مباحث مورد اهتمام در این کتاب می‌باشد. گفتنی است در فصول پایانی کتاب سعی شده تا با رویکردی اجرایی در مقیاس یک نقطه روستایی راهکارها و شیوه‌های بهسازی و روان‌سازی عناصر ساختاری موجود در محیط فیزیکی روستا، همچون تعریض معابر، بازسازی واحدهای مسکونی و دامی، حفر چاه‌های کشاورزی، جدول‌گذاری و.... ارائه شود.

امید است مجموعه مباحث ارائه‌شده در این کتاب بتواند در فرایند تهیه طرح‌های توسعه کالبدی، همچون طرح بهسازی روستایی یاری‌رسان دانشجویان گران‌قدر رشته‌های مهندسی تکنولوژی آبادانی و توسعه‌ی روستاها، معماری، جغرافیا و تمامی مشتاقان روستا، عمران و توسعه روستایی قرار گیرد.

در پایان بر خود لازم می‌دانم تا از ریاست محترم دانشکده علوم کشاورزی دانشگاه پیام‌نور جناب آقای دکتر شوکت فدایی و همکاران محترم ایشان که در فراهم‌ساختن مقدمات تدوین و تسهیل در فرایند چاپ این اثر یاری‌رسان اینجانب بوده‌اند و نیز از سرکار خانم معصومه ترکی به‌دلیل همکاری بی‌دریغشان در بازخوانی، ویرایش اولیه و تنظیم اهداف کلی و رفتاری فصول سپاسگزاری نمایم.

بی‌گمان ارائه‌ی دیدگاه‌های سازنده، نقطه‌نظرات، پیشنهادات و انتقادات ارزشمند هر یک از شما دانشجویان محترم و خوانندگان گرامی بر غنای علمی مجموعه مباحث ارائه‌شده در ویرایش‌های بعدی می‌افزاید.

دکتر سید رامین غفاری^۱

استادیار گروه جغرافیای دانشگاه پیام‌نور

۱. دارای دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی Email: Sr_Ghafari@pnu.ac.ir

فصل اوّل

نگرشی کلی بر روستا و مناطق روستایی

هدف کلی

هدف کلی این فصل ارائه کلیاتی در مورد روستا و وضع طبیعی سکونتگاه‌های روستایی و همچنین اهم مشکلات روستایی در فرایند دستیابی به توسعه می‌باشد.

اهداف رفتاری

- پس از مطالعه این فصل انتظار می‌رود بتوانید:
- تعاریفی از روستا بیان کنید.
 - وضع طبیعی سکونتگاه‌های روستایی را تشریح نمایید.
 - دلایل عدم تعادل در جمعیت روستایی را توضیح دهید.
 - مهم‌ترین علل مهاجرت‌های روستایی ایران را ذکر کنید.
 - تحلیلی از جایگاه روستا در فرایند توسعه ملی ارائه نمایید.
 - دلایل اولویت نگرش منطقه‌ای بر نگرش نقطه‌ای در توسعه روستایی را بیان نمایید؟

تعاریف و مفاهیم

۱-۱ روستا و تحول تاریخی مفهوم آن

روستا از رُستن به معنای رویش گرفته شده‌است، پس واژه روستا را نیز می‌توان با توجه به اطلاق آن بر مکانی خاص، به معنای محل رویش و رُستنگاه تعبیر و تعریف نمود. در

فرهنگ‌های فارسی روستا را غالباً در معنای ده و قریه به کار برده‌اند، چنانکه در فرهنگ معین نیز روستا به همین معنا تعریف شده‌است. (معین، ۱۳۷۶)

در زبان پهلوی به روستا، روستاک می‌گفتند و رُزداق، رُسداق یا رُستاک، ناحیه‌ای بود در خارج از شهر، مشتمل بر چند ده و مزرعه که در آن تولید روستایی صورت می‌گرفت. (خسروی، ۱۳۵۸: ۶۳)

به‌طور کلی تا پیش از انقلاب مشروطیت، غالباً روستا مترادف با بلوک یا منطقه‌ای روستایی بوده که در آن نقاط، سکونتگاه‌ها و پهنه‌های زیستی- معیشتی خاصی با درجات اهمیت مختلف به لحاظ وسعت، جمعیت و جایگاه اقتصادی - اجتماعی وجود داشته است. (حسینی ابری، ۱۳۷۸)

پس از انقلاب مشروطیت در ایران و هم‌زمان با ظهور و تشدید گرایش‌های تجدیدگرایی، بسیاری از نویسندگان و مترجمان ناآگاه، بدون در نظر گرفتن پیامد موضوع و تنها به‌خاطر مدرن جلوه دادن مسئله و یا پایگاه اجتماعی، در برابر واژه‌ی شهر، روستا را قرار داده، آن را در معنای ده یا قریه به کار بردند، بدین ترتیب نگرش نقطه‌ای به روستا تدریجاً وارد ادبیات جغرافیایی کشورمان گردید. (غفاری، ۱۳۸۱: ۵۸)

امروزه اغلب افراد متخصص و غیرمتخصص نیز، روستا را در مفهوم و به تصور یک نقطه روستایی (ده یا قریه) به کار برده، در بسیاری از تعاریف رایج، روستا را به‌عنوان واحدی کوچک با تراکم جمعیتی کم، جایی غیر از شهر، فاقد توان برنامه‌ریزی و با اقتصاد کشاورزی و معیشتی دانسته‌اند؛ این در حالی است که در منابع غربی متناسب با وسعت و عملکرد مراکز سکونتی غیرشهری تعاریفی متفاوت و متناسب با آن به شرح جدول شماره‌ی (۱-۱) ارائه شده‌است. (رحمانی، ۱۳۷۴)

بنابراین روستا پهنه‌ای است جغرافیایی و واحدی است برای برنامه‌ریزی که معیشت اکثر سکنه‌ی آن از طریق داد و ستد متقابل میان عوامل تجدیدپذیر طبیعی و رفتار انسانی حاصل می‌شود و دارای نقش اصلی کشاورزی در کنار صنایع تبدیلی و خدماتی وابسته است، سکونتگاه‌های کوچک و بزرگ واقع در آن پهنه هر یک نام و نقشی جداگانه و تکامل‌دهنده در مجموعه‌ی روستا داشته و نهایتاً روستا به معنای (بلوک) است. (حسینی ابری، ۱۳۸۰: ۱۱)

با این حال در این کتاب مقصود از سکونتگاه‌های روستایی، نقاط جمعیتی کوچک و بزرگی است که می‌توان آن را معادل واژه‌ی لاتین (Village) تلقی نمود که با اجتماعی از انسان‌های ساکن در یک فضای ساختاری- کارکردی مشخص در پهنه‌ای بزرگ‌تر به نام روستا قرار گرفته‌اند. خاطرنشان می‌سازد امروزه از منظر مرکز آمار ایران روستا به جایی گفته می‌شود که کمتر از ۵۰۰۰ نفر جمعیت داشته باشد و سکونتگاه‌هایی با جمعیت افزون‌تر در صورت برخورداری از شهرداری در زمره نقاط شهری قرار می‌گیرند.

جدول ۱-۱ واژگان معادل مراکز سکونتی غیرشهری در منابع انگلیسی•

عبارت لاتین	معادل فارسی	عبارت لاتین	معادل فارسی
Hamlet	دهکده، مزرعه مسکون یا ده بدون کلیسا	Farm	مزرعه، مجموعه تولید زراعی و دامی
Village	روستا، ده یا قریه	Country house	خانه ویلاقی
Country side	حومه شهر، بیرون شهر	Rural area	ناحیه روستایی- بلوک

۱-۲ وضع طبیعی سکونتگاه‌های روستایی

نقاط و حوزه‌های روستایی در بسیاری از ممالک جهان به‌خصوص در کشورهای درحال توسعه و عقب‌مانده به واسطه تنگناهای طبیعی- تکنولوژیکی بیش از سکونتگاه‌های شهری مقهور و مسخر عوامل و پدیده‌های طبیعی هستند، لذا در این شرایط طبیعت به مثابه ظرفی عمل می‌کند که مظروف آن روستا و اجتماع روستایی است.

به‌طور کلی محیط روستایی به دلیل ویژگی‌های خاص طبیعی- اکولوژیکی از ساختارهای متنوعی، متأثر از عواملی چون آب و هوا، پستی و بلندی، ریخت و ساختار

فیزیکی زمین، منابع آب، سوانح و حوادث طبیعی و.... برخوردار است، عواملی که هر یک در شکل‌گیری و روند حیات و پایداری یا فنا و ناپایداری آنها تأثیرات خاص خود را برجای می‌گذارند. بر این مبنا نوع معماری و مسکن، خوراک و پوشاک، آداب و آیین‌ها، نظام‌های تولید و بهره‌برداری از زمین و.... به‌نحو شگرفی محصول تأثیرات مداوم و مستمر عوامل و عناصر طبیعی حاکم بر محیط پیرامونی است که هنوز فناوری‌های مدرن در آن غالب نشده‌است.

برپایه آمارهای موجود قریب ۵۰ درصد از آبادی‌های کشور در فضاهای کوهپای‌های، ۱۷ درصد در ارتفاعات کوهستانی و ۱۳ درصد در دشت‌ها استقرار یافته‌اند. سایر آبادی‌های روستایی نیز به تبعیت از عوارض طبیعی مذکور و به‌ترتیب اهمیت در محیط‌های اکولوژیک رودخانه‌ای، کویری، ساحلی، حاشیه دریاچه‌های داخلی، جزیره‌ای و بندری واقع شده‌اند.

در تقسیم‌بندی کلی‌تر از وضع طبیعی - توپوگرافیکی الگوی استقرار، آبادی‌های روستایی کشور به دو تیپ اکولوژیک «هموار» و «ناهموار» متمایز می‌شود. برپایه این تقسیم‌بندی تنها ۲۲/۷ درصد از آبادی‌ها در فضاهای هموار و ۷۷/۳ درصد در فضاهایی ناهموار استقرار یافته‌اند. (وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۷۷: ۶۱)

جدول ۱-۲ طبقه‌بندی آبادی‌های روستایی کشور بر مبنای شرایط طبیعی

شرح	کوهستانی	کویری	ساحلی	دشتی	کوه‌پایه‌ای	حاشیه‌ای	رودخانه‌ای	جزیره‌ای
تعداد آبادی	۱۸۹۸۲	۵۴۲۲	۳۷۱۹	۱۴۷۴۲	۵۵۹۴۱	۱۴۲	۱۲۱۰۱	۴۰۵
درصد	۱۷	۴/۸	۳/۳	۱۳	۴۹/۶	۱/۳	۱۰/۷	۰/۳

مأخذ: (وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۷۷: ۶۱)

به‌طور کلی الگوی اسکان در سکونتگاه‌های روستایی بیش از هرچیز انعکاسی از ویژگی‌های محیط طبیعی است، لذا در این ارتباط عوامل و عناصر زیر قابل تأمل و بررسی است:

اشکال ناهمواری (پستی و بلندی)، آب و هوا، پوشش گیاهی و محیط زیست، نحوه دسترسی به منابع آب و خاک، نحوه پراکندگی مکانی شبکه آب‌ها، کیفیت خاک‌های در دسترس و..... (سعیدی، ۱۳۷۷: ۴۴).

۱-۳ عدم تعادل در جمعیت روستایی و مسئله مهاجرت

تعداد جمعیت نه تنها بیانگر کمیت یا وزن جمعیتی یک سکونتگاه، سرزمین یا بخشی از جامعه است، بلکه بازتاب عمل بسیاری از ویژگی‌های طبیعی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است. (میسرا، ۱۸۴: ۱۳۶۶)

با وجود کاهش نسبت جمعیت روستایی در مقابل جمعیت شهرنشین در سال ۲۰۰۰ طبق گزارش توسعه انسانی سازمان ملل متحد از کل جمعیت جهان که حدود ۶ میلیارد و ۶۰ میلیون نفر بوده است، هنوز حدود ۵۳ درصد در نواحی روستایی زندگی می‌کنند که جمعیتی در حدود ۳/۲۱ میلیارد نفر را شامل می‌شود. پیش‌بینی می‌شود که در سال ۲۰۰۷ برای نخستین بار در تاریخ بشر جمعیت روستایی و شهری در سطح جهان برابر شود.

این در حالی است که نسبت جمعیت روستایی در سال ۱۹۵۰ حدود ۷۰ درصد از کل جمعیت جهان را شامل می‌شده که حدود ۱/۷۷ میلیارد نفر بوده است.

بنابراین با وجود کاهش ۱۷ درصدی نسبت جمعیت روستایی به شهری در سطح جهانی طی دوره ۱۹۵۰ تا ۲۰۰۰ تعداد مطلق جمعیت نواحی روستایی نزدیک به دو برابر (۱/۸ برابر) شده است. پیش‌بینی شده که جمعیت جهان در سال ۲۰۳۰ به ۸/۱۱ میلیارد نفر برسد که از این تعداد ۶۰ درصد در نواحی شهری و ۴۰ درصد در نواحی روستایی خواهند بود.

به عبارت دیگر در افق ۳۰ سال آینده نیز هنوز حدود ۳/۲۲ میلیارد نفر جمعیت روستایی وجود خواهد داشت که نسبت به سال ۲۰۰۰ اندکی نیز افزایش نشان می‌دهد. اگر به تفاوت کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه در جدول ۱-۳ توجه نماییم، اهمیت بخش روستایی به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه بیشتر مشخص می‌شود. چنانکه در سال ۲۰۰۰ از کل جمعیت روستایی جهان بیش از ۹۱ درصد در کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کرده‌اند که حدود ۲/۹۳ میلیارد نفر را شامل می‌شده است.

پیش‌بینی شده که از کل جمعیت روستایی جهان در سال ۲۰۳۰ نیز حدود ۹۴ درصد در این کشورها به‌سر برند و تنها ۰/۲ میلیارد یا حدود ۲۰۰ میلیون نفر از جمعیت روستایی در این سال در کشورهای توسعه‌یافته خواهند بود. بنابراین هرچند رشد جمعیت روستایی به دلیل رشد سریع جمعیت شهری در کشورهای در حال توسعه کاهش نشان می‌دهد ولی تعداد مطلق جمعیت روستایی در افق ۳۰ سال آینده همچنان افزایش خواهد یافت.

با وجود کاهش نسبت جمعیت روستایی به شهری در کشورهای در حال توسعه هنوز نیز ۶۰ درصد از جمعیت در مناطق روستایی زندگی می‌کنند و این در حالی است که جمعیت مطلق روستایی طی دوره‌ی ۱۹۵۰ تا ۲۰۰۰ از ۱/۴۱ میلیارد به ۲/۹۳ میلیارد نفر رسیده و بیش از ۱/۵ میلیارد نفر (علی‌رغم کاهش نسبت) افزایش داشته است و تا سال ۲۰۳۰ حدود ۱۰۰ میلیون نفر دیگر بر آن افزوده خواهند شد. (جمعه‌پور، ۱۳۸۴: ۳۰) همچنان‌که پدیده‌ی شهرنشینی سریع پدیده‌ای ویژه‌ی کشورهای جهان سوم مطرح می‌شود، روستانشینی در این گروه از کشورها نیز به‌لحاظ جایگاه جمعیتی اهمیت خود را حفظ کرده‌است. (HDI report, 2002)

جدول شماره ۱-۳ جمعیت شهری و روستایی جهان و پیش‌بینی آن تا سال ۲۰۳۰

عنوان	جمعیت به میلیارد نفر				نرخ رشد به درصد		زمان دوبرابر شدن جمعیت (به سال)	
	۱۹۵۰	۱۹۷۵	۲۰۰۰	۲۰۳۰	۱۹۵۰-۲۰۰۰	۲۰۰۰-۲۰۳۰	۱۹۵۰-۲۰۰۰	۲۰۰۰-۲۰۳۰
جمعیت کل	۲/۵۲	۴/۰۷	۶/۰۶	۸/۱۱	۱/۷۵	۰/۹۷	۴۰	۷۱
جهان	۸۱	۱/۰۵	۱/۱۹	۱/۲۱	۰/۷۶	۰/۰۶	۹۱	۱۱۵۸
نواحی توسعه یافته	۱/۷۱	۳/۰۳	۴/۸۷	۶/۹	۲/۰۹	۱/۱۶	۳۳	۶۰
نواحی در حال توسعه	۱/۷۱	۳/۰۳	۴/۸۷	۶/۹	۲/۰۹	۱/۱۶	۳۳	۶۰
جمعیت شهری								
نواحی در حال توسعه	۱/۷۱	۳/۰۳	۴/۸۷	۶/۹	۲/۰۹	۱/۱۶	۳۳	۶۰
کل جهان	۰/۸۵	۱/۵۴	۲/۸۵	۴/۸۹	۲/۶۷	۱/۸	۲۶	۳۸
نواحی توسعه یافته	۰/۴۵	۰/۸۳	۰/۹	۱/۰۱	۱/۴۱	۰/۳۷	۴۹	۱۸۶
نواحی در حال توسعه	۰/۳	۰/۸۱	۱/۹۴	۳/۸۸	۳/۷۱	۲/۳۱	۱۹	۳۰
جمعیت روستایی								
کل جهان	۱/۷۷	۲/۵۳	۳/۲۱	۳/۲۲	۱/۱۹	۰/۰۱	۵۸	۵۳/۳
نواحی توسعه یافته	۰/۳۷	۰/۳۱	۰/۲۸	۰/۲	-۰/۵	-۱/۱۹	-	-
نواحی در حال توسعه	۴۱	۲/۲۲	۲/۹۳	۳/۰۲	۱/۴۷	۰/۱۱	۴۷	۶۳۲

طبق جدول ۱-۴ نسبت جمعیت روستایی به شهری در کشور ما در دوره‌ی ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ به‌طور پیوسته کاهش یافته است و از ۶۸/۶ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۳۱/۶ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است.

نسبت جمعیت روستایی و شهری در میانه دهه ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ یعنی حدود سال ۱۳۶۰ برای نخستین بار در طول تاریخ کشور به سطح مساوی ۵۰ درصد می‌رسد و پس از آن رقم جمعیت روستایی کمتر از جمعیت شهری می‌شود.

با وجود کاهش سریع نسبت جمعیت روستایی به شهری تعداد مطلق این جمعیت دائم در حال افزایش بوده است. به عبارت دیگر علی‌رغم کاهش ۴۰/۴ درصدی جمعیت روستایی در سرشماری سال ۱۳۸۵ نسبت به سرشماری ۱۳۳۵ حدود ۹/۲۷۵ میلیون نفر بر جمعیت روستایی افزوده شده است.

جدول شماره ۱-۴ مقایسه تعداد و نسبت کل جمعیت، جمعیت روستایی و شهری و نرخ رشد

سال ^۱	جمعیت (هزار نفر)						نرخ رشد	
	کل ^۲ (هزار نفر)		روستایی		شهری		کل	روستایی
			تعداد	درصد	تعداد	درصد		
۱۳۳۵	۱۸۹۵۵	۱۳۰۰۱	۶۸/۶	۵۹۵۴	۳۱/۴	۳/۸	۲/۸	۳/۸
۱۳۴۵	۲۵۷۸۱	۱۵۹۹۴	۶۲	۹۷۹۴	۳۸	۵/۱	۲/۱	۳/۱
۱۳۵۵	۳۳۷۰۸	۱۷۸۵۳	۵۳	۱۵۸۵۵	۴۷	۴/۹	۱/۱	۲/۷
۱۳۶۵	۴۹۴۴۵	۲۲۶۰۰	۴۵/۷	۲۶۸۴۵	۵۴/۳	۵/۴	۲/۴	۳/۹
۱۳۷۵	۶۰۰۵۵	۲۳۰۲۶	۳۸/۳	۳۶۸۱۸	۶۱/۷	۳/۱	-۱/۶	۱/۵
۱۳۸۵	۷۰۴۹۶	۲۲۲۷۷	۳۱/۶	۴۸۲۱۹	۶۸/۴	۲/۷	-۰/۳۳	۱/۶

منبع: مرکز آمار ایران، سالنامه آماری سال ۱۳۸۰ و سایت اینترنتی مرکز آمار ایران (www.sci.org.ir)

۱. آمار سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ مستخرج از صفحه‌ی ۴۸ سالنامه‌ی آماری سال ۱۳۸۰ و آمار سال ۱۳۸۵ برگرفته از سایت اینترنتی مرکز آمار ایران www.sci.org.ir در سال ۱۳۸۶ می‌باشد.

۲. مغایرت جمعیت کل کشور با مجموع جمعیت نقاط شهری و روستایی برای سال‌های ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ به دلیل منظورنمودن جمعیت غیرساکن در جمعیت کل کشور است.

در مجموع تحلیل داده‌های آماری مستخرج از نتایج سرشماری‌های اتفاق افتاده در نیم قرن گذشته مبین این مطلب است که به لحاظ جایگاه جمعیتی نقاط روستایی کشور ما نیز از الگویی مشابه با کشورهای جهان سوم تبعیت می‌کنند، به این معنی که:

۱. نسبت جمعیت روستایی به نفع جمعیت شهری در حال کاهش است.
۲. تعداد مطلق جمعیت روستا با وجود کاهش نسبت جمعیت روستایی افزایش یافته است.

۳. رشد شتابان شهری و مسائل و مشکلات ناشی از آن باعث کم‌توجهی به نقاط و حوزه‌های روستایی شده است.

۴. در حاشیه قرارگرفتن روستاها باعث تشدید عدم تعادل در توزیع جغرافیایی جمعیت و توسعه نامتعادل سکونتگاه‌های شهری و روستایی شده است.

۵. توسعه‌ی نابرابر به شکل‌گیری فرایند توسعه‌نیافتگی و بحران در مسائل شهری و روستایی منجر شده است که ناشی از نگاه انتزاعی به جامعه شهری و روستایی است.

در ادامه باید خاطر نشان ساخت که عدم تعادل و کاهش جمعیت روستایی در مقایسه با جمعیت شهری در ایران عمدتاً معلول عواملی به شرح زیر می‌باشد:

۱. کاهش نرخ رشد و میزان مولید به دلایلی چون اعمال سیاست‌های کنترل جمعیت از سوی دولت، تورم اقتصادی و.....

۲. افزایش روند مهاجرت‌های فردی و خانواری از روستا به شهر به دلایلی چون:

بیکاری آشکار و پنهان در اقتصاد روستا، ضعف یا نبود برخی از خدمات زیر بنایی و روبنایی، ادامه‌ی تحصیل، ازدواج، عدم تطابق مدرک تحصیلی با زمینه‌های شغلی موجود در روستا، وقوع سوانح و حوادث طبیعی غیرقابل پیش‌بینی چون؛ سیل، زلزله، خشک‌سالی و... خاطر نشان می‌سازد که از بین عوامل مذکور پدیده مهاجرت از نقش و تأثیرگذاری بسیاری برخوردار است که در ابعاد اجتماعی - اقتصادی چندی به شرح زیر قابل بررسی و پیگیری است:

۱. از منظر سنی و جنسی به دلیل اینکه اغلب مهاجرین روستایی را جوانان واقع در سنین فعالیت و مردان روستایی تشکیل می‌دهند، ساختار سنی و جنسی جمعیت روستایی با عدم تعادل مواجه شده و از جمعیت تولیدکننده و فعال تهی می‌گردد.

۲. به لحاظ سطح تحصیلات اغلب با دو گروه از مهاجرین به شرح زیر مواجه هستیم:

الف) گروه برخوردار از تحصیلات دانشگاهی غیرمرتبط با زمینه‌های شغلی و توانمندی‌های محیطی موجود در روستا.

ب) گروه بی‌سواد و کم‌سواد روستایی.

بدیهی است که مهاجرت گروه نخست کیفیت جمعیت روستایی را تحت تأثیر قرار داده و منجر به خالی‌شدن نقاط روستایی از جمعیت جوان تحصیل‌کرده می‌گردد، این گروه اغلب جذب مشاغل دولتی و غیردولتی در نقاط و حوزه‌های شهری می‌شوند.

مهاجرت گروه دوم نیز باعث خالی‌شدن روستا از نیروی کار فعال و ارزان در بخش کشاورزی و دیگر بخش‌های مورد نیاز روستا در مقابل جذب ایشان در مشاغل غیررسمی و کاذب رایج در نقاط و حاشیه‌های شهری می‌گردد.

۳. به‌لحاظ میزان درآمد نیز اغلب با دو گروه از مهاجرین متمکن و برخوردار از درآمدهای بالا و گروه برخوردار از درآمدهای متوسط و فقیر مواجه می‌باشیم.

گروه نخست زمانی که به لحاظ اقتصادی در وضعیت مناسبی قرار می‌گیرد با فروش اموال و دارایی‌های منقول و غیرمنقول خود، به‌دلیل جاذبه‌های شهری اموال و سرمایه‌های خود را از روستا خارج نموده و جهت زندگی و کار روانه‌ی نقاط و حوزه‌های شهری می‌شوند، بر این مبنا سرمایه‌ای که می‌تواند در جهت عمران و آبادانی روستا قرار گیرد در جریان مهاجرت به شهر از روستا خارج و در نقاط شهری متمرکز می‌گردد.

اما گروه دوم که در واقع فقرای روستایی یا افرادی هستند که به‌دلیل از مالکیت اراضی و بنیان‌های مالی چندان مستحکمی برخوردار نمی‌باشند، گاه به امید رهایی از شرایط نابسامان خود و یافتن کار و پیشه‌ای برای امرار معاش راهی شهرهایی می‌شوند که خود زیرساخت‌های مناسب و متناسب را جهت جذب این جمعیت افزون یافته فراهم ننموده‌اند، لذا بخش بزرگی از این جمعیت تازه وارد در حاشیه شهرها ساکن می‌شود و جذب مشاغل کاذب و غیررسمی‌ای می‌گردند که ساختار اجتماعی-اقتصادی جامعه‌ی میزبان را با نابسامانی‌های بسیاری مواجه می‌سازد.

مهم‌ترین علل مهاجرت‌های روستایی ایران و در نتیجه بروز عدم تعادل در جمعیت شهری و روستایی را می‌توان در موارد زیر جستجو کرد: (جوان، ۱۳۶۷: ۲۶۰)

۱. توزیع نابرابر جمعیت در رابطه با امکانات طبیعی کشور.